

७.१ खेळाची संकल्पना समजून घेणे (Understanding the concept of 'Play')

आई-रोहितला हाक मारून म्हणाली, “रोहित तू काय करतोयस? घरी जायचय नां, मी तुझी वाट बघते आहे.” “मी खूप बिझी आहे” रोहित जोरात तिच्यावर ओरडला आणि त्याने खेळ पुढे चालू ठेवला. तो आणि त्याचा मित्र खेळात पुन्हा दंग झाले.

‘खेळ’ हा मुलांच्या जीवनातील अविभाज्य भाग आहे. बालकाच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि बौद्धिक विकास म्हणजेच सर्वांगीण विकासासाठी खेळ अत्यंत आवश्यक आहे. बालकाच्या कल्याणामध्येही त्याचा सहभाग असतो. बालकांबरोबर पूर्ण गुंतवणूक होण्यासाठी पालक आणि संगोपनकर्ते यांच्यासाठी ही आदर्श संधी असते.

बालकांमध्ये खेळ हा नैसर्गिक आणि सहजतेने येतो. खोक्यात लपणे, झाडावर चढणे, चिखलात खेळणे, घरी जातांना लाथेने दगड उडवत जाणे किंवा आई-बाबांचे कपडे घालणे यासारख्या अनेक कृतींपैकी या काही कृती आहेत ज्यातून बालके स्वतःची करमणूक करतात आणि आनंद मिळवतात.

व्याख्या (Definitions)

आता आपण विविध तज्ञ व्यक्तीने दिलेल्या काही व्याख्या जवळून पाहू या.

स्टुअर्ट ब्राऊन (Stuart Brown २०१८) यांच्या

म्हणण्यानुसार, “खेळ हा खेळासाठीच असतो. हे ऐच्छिक, आनंददायक, गुंतवणुकीची भावना देणे आणि वेळ कसा गेला हे न कळणारे असते. यात शेवट काय असणार यापेक्षा प्रक्रिया महत्त्वाची असते.”

कॅथरीन गाव्हर् (Catherine Garvey १९७७) यांच्या म्हणण्यानुसार, “खेळ अशी कृती आहे ज्यामधून निर्भेळ आनंद मिळतो. खालील पाच मुद्द्यांच्या आधारे बालकांमधील खेळाची व्याख्या करता येते.”

- (१) यातून आनंद व मनोरंजन मिळते.
- (२) खेळात कोणतीही बाह्य उद्दिष्ट नसतात.
- (३) खेळ हा उत्स्फूर्त आणि ऐच्छिक असतो.
- (४) खेळात क्रियाशील सहभाग असतो.
- (५) यात बालकांचे काही काल्पनिक खेळ गुंतलेले असतात.

फ्रेड्रिक फ्रोबेल (Friedrich Froebel १७८२-१८५२) यांनी खेळाचे वर्णन करतांना खेळ हा अध्ययनाचा प्राथमिक मार्ग आहे असे म्हटले आहे. त्यांचे असेही म्हणणे आहे की, ‘खेळ हे वास्तव अध्ययनाचे इंजीन आहे.’

लेव्ह व्हायगॉटस्की (Lev Vygotsky १९७८) या रशियन मानसशास्त्रज्ञांनी असे सांगितले आहे की खेळ ही अशी कृती आहे जी बालके स्वेच्छेने करतात. यात काल्पनिक वातावरण आणि खेळाबाबतचे नियम असू/नसू शकतात.

‘खेळा’ बाबतच्या काही रंजक गोष्टी

१ फेब्रुवारी २०१३ ला ‘युनायटेड नेशन समितीने’ बालकांच्या हक्काबाबत (CRC) असे सांगितले की, ‘प्रत्येक बालकाला विश्रांती, फुरसतीचा वेळ, खेळ, मनोरंजनाच्या कृती आणि सांस्कृतिक व कलात्मक कृतींमध्ये मुक्त आणि पूर्ण सहभागाचा हक्क आहे.

खेळ हे माहिती एकत्रीकरणे आणि अध्ययन करणे यासाठीचा मार्ग आहे. खेळाचे हे वर्णन अनेक शिक्षणतज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञांनी केले आहे. त्यांचा असा विश्वास आहे की बालकांसाठी खेळ हे काम असते. यात अशा सुसंगत कृती केल्या जातात. ज्यात स्वकरमणुकी बरोबरच वर्तनात्मक, सामाजिक व मनोशारीरिक बक्षिसांचा समावेश असतो. त्या बालकांनी ठरवलेल्या असतात आणि बक्षिस हे प्रत्येक बालकांना वैयक्तिकरित्या स्वतःच्या आतून मिळते. हे नेहमीच आनंददायक आणि उत्स्फूर्त असे असते.

स्केल्स आणि इतर यांच्या मते (१९९१) - “खेळ ही अशी कृती आहे जी बालकांना पूर्णपणे गुंतवून ठेवणारी कृती आहे. ज्यात बालके स्वेच्छेने, उत्स्फूर्तपणे आणि बेबंदपणे सहभागी होतात.”

खेळ म्हणजे अशी शारीरिक, मानसिक आणि मनोरंजनात्मक कृती आहे ज्यामध्ये निर्भेळ आनंद देणे याशिवाय दुसरे कोणतेही उद्दिष्ट नसते असे मानसशास्त्र सांगते.

खेळाची गरज दर्शवणारे निर्देशक (Factors indicating the need for play)

खरे पाहता बालके ऐच्छीकरित्या खेळात भाग घेतात आणि क्वचितच खेळण्यासाठी त्यांना लाडीगोडी लावावी लागते. बालकांच्या मैदानावर /घराबाहेर खेळण्याच्या गरजेचे गुपीत फोडणाऱ्या अनेक सांकेतिक खुणा असतात. अशी गरज दर्शवणारे कोणते निर्देशक आहेत ते आता आपण पाहूयात.

- लवकर दमतात आणि चटकन निराश होतात.
- समन्वयात सुधारणा करण्याची गरज असते. उदा. पटकन पडतात किंवा घसरतात.
- स्थूल कारक वैकासिक टप्पे गाठू शकत नाहीत.
- अल्प अवधान कक्षा असते.
- शांत झोपू शकत नाहीत किंवा पुरेसा आहार घेत नाहीत.
- भावनांच्या नियमनामध्ये अडचणी येतात.
- सभोवताली जे चालू आहे त्याविषयी सुस्तावलेले किंवा रस न घेणारे.

हे खरे आहे की सर्वांगीण विकासाच्या सर्व अंगांचा विकास होताना खेळाच्या विविध पायऱ्या या फायदेशीर असतात. सामाजिक खेळातून बालके सामाजिक कौशल्ये आत्मसात करतात.

आता बालकांमध्ये दिसून येणाऱ्या खेळाच्या विविध पायऱ्या समजून घेण्याचा प्रयत्न करूयात.

७.२ खेळाच्या पायऱ्या (Stages of Play)

पार्टन (Parten १९२९) यांनी सामाजिक खेळाच्या सहा प्राथमिक पायऱ्या सांगितल्या आहेत.

१. अनऑक्यूपाइड खेळ (Unoccupied Play)

बालक जेव्हा कोणत्याही खेळण्याबरोबर किंवा इतर बालकांबरोबर खेळत नसते पण एखाद्या चालू असणाऱ्या कृतीचे ते निरीक्षण करते किंवा काही काळासाठी त्यावर लक्ष केंद्रीत करते त्याला अनऑक्यूपाइड खेळ असे म्हणतात.

उदा. बाळ निर्हेतूक हालचाल करते किंवा बालक पावसाळ्यात साचलेल्या चिखलाच्या पाण्यात उड्या मारते.

चित्र ७.१

२. एकटे खेळणे (Solitary play)

काही वेळा असे दिसून येते की बालक स्वतःशीच एकटेच खेळते. अशा खेळामुळे बालकाला विचार करणे, शोध घेणे, निर्माण करणे आणि एकाग्र होणे यासाठी वेळ मिळतो. त्याशिवाय भावनांचे नियमन करण्यासाठी पण खेळाची मदत होते.

चित्र ७.२

३. बालके 'प्रेक्षकांची' भूमिका बजावते (Onlooker Play)

बालके दुसऱ्याकडे बघून शिकतात. स्वतः खेळात सहभागी न होता इतर बालके काय करतात हे बघण्यात त्यांना जास्त रस असू शकतो. बरेच वेळा बालके प्रत्यक्ष खेळाच्या कृतीत सहभागी न होता सामाजिक आंतरक्रिया जसे संभाषण, प्रश्न विचारणे किंवा सूचना / मत देणे यामध्ये गुंतलेली दिसतात.

चित्र ७.३

४. समांतर खेळ (Parallel play)

ही अशी पातळी आहे ज्यामध्ये बालक इतर बालकांबरोबर न खेळता त्यांच्या शेजारी खेळतात. यामध्ये बालक सहसा एकमेकांशी काही न बोलता शेजारी जे बालक खेळत असेल त्याच्यासारखेच दुसरे खेळणे घेऊन खेळतात किंवा तोच खेळ खेळतात.

चित्र ७.४

५. बालके 'संबंध' जोडून खेळ खेळतात (Associative Play)

या पायरीत, बालके दुसऱ्याच्या मदतीने खेळतात. थोडक्यात एकत्र खेळतात पण विशिष्ट ध्येयाला धरून एकत्र खेळत नाहीत.

चित्र ७.५

६. बालके 'सहकारात्मक / सामाजिक' खेळ खेळतात (Co-operative or Social Play)

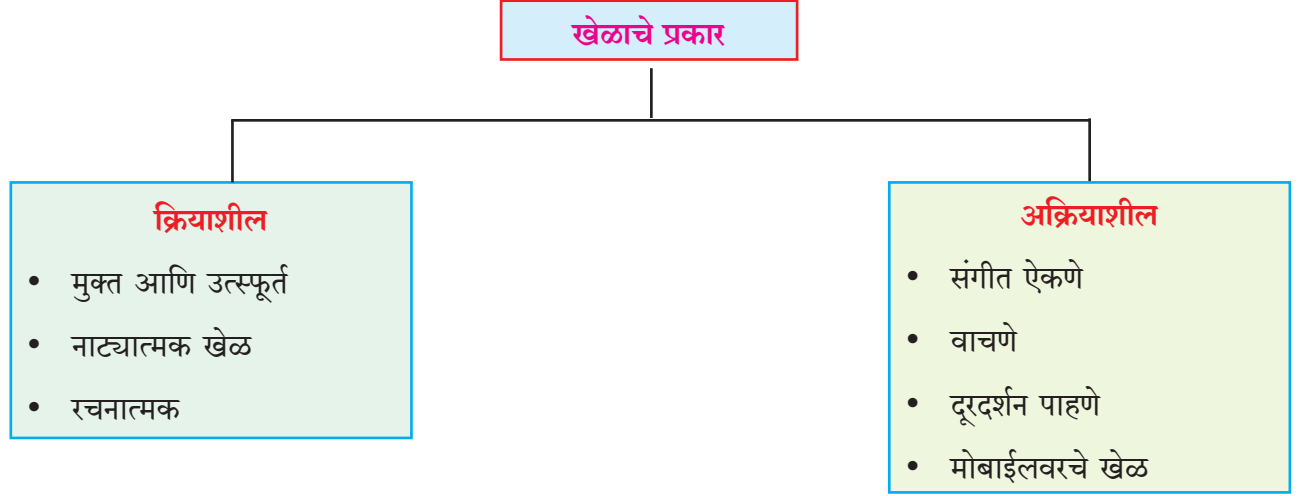
या पायरीमध्ये, बालके सहकार्य, विशिष्ट ध्येय गाठण्यासाठी एकत्र काम करणे, मोठ्या गटाचा सदस्य/भाग होणे आणि नेत्याची किंवा अनुयायाची भूमिका स्वीकारणे यासारखी कौशल्ये शिकतात. आता खेळामध्ये एखादी रचना किंवा सोपे नियम पाळावे लागतात.

चित्र ७.६

ज्यावेळी आपण खेळाच्या विकासाला मुख्य सहा पायऱ्यांमध्ये विभागतो तेव्हाच आपण खेळाच्या कृती या क्रियाशील आणि अक्रियाशील खेळ अशा दोन मुख्य प्रकारात विभागू शकतो. तसेच क्रियाशील खेळ आपल्याला वर्गात / वर्गाबाहेर दोन्ही ठिकाणी दिसू शकतात. अक्रियाशील खेळ वर्गातच खेळतांना दिसून येतात.

७.३ खेळाचे प्रकार (Types of Play)

(अ) क्रियाशील खेळात खालील कृतींचा समावेश होतो (Active play involves the following)

- **मुक्त आणि उत्स्फूर्त खेळ (Free and spontaneous play)**

या प्रकारच्या खेळाची सुरुवात बालके नेहमी स्वतः करतात. नावातून सुचवल्याप्रमाणे या प्रकारात कोणतेही नियम आणि नियमन पाळावे लागत नाही आणि जोपर्यंत त्यात रस आणि आनंद टिकून आहे तोपर्यंत तो चालू राहतो.

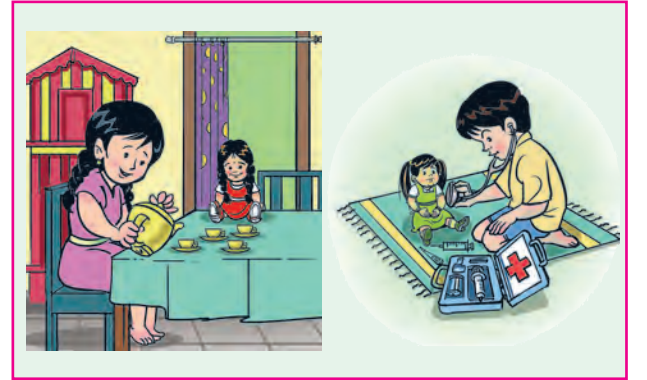

चित्र ७.७

- **नाट्यात्मक खेळ (Dramatic play)**

नाट्यात्मक खेळ या प्रकारचा खेळ 'नक्कल करणे' किंवा 'काल्पनिक' खेळ या नावाने पण ओळखला जातो. अशा बालकांची नैसर्गिक बोधात्मकता जसे कल्पना करणे आणि सृजनात्मक विचार करणे विकसित होते तसे बालके

भूमिका साकारण्यात आनंद घेऊ लागतात आणि त्यांच्या कल्पनेतील परिस्थिती किंवा प्रसंग साकारू शकतात. उदा. पोलीस रहदारीला दिशा देत आहे, अग्निशामक दलाच्या व्यक्ती, आई भांड्यांचा वापर करून कुटुंबासाठी स्वयंपाक करते आहे किंवा टेबलावर बसून चहा पिणे.

चित्र ७.८

- **रचनात्मक खेळ (Constructive Play)**

रचनात्मक खेळ या खेळाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यात बालके त्यांच्या अवती-भवती असलेल्या वस्तूंचा वापर करून रचना तयार करतात. ज्यातून त्यांना खूप मजा वाटते आणि आनंद मिळतो. उदा. रिकामी खोकी, पुढ्याची खोकी आणि कागदाच्या प्लेट गोळा करून त्यापासून लांब ट्रक आणि त्याची चाके तयार करू शकतात.

इतर कृती जसे शोध लावणे, खेळ खेळणे किंवा पक्ष्यांची पिसे, चमकणारे दगड किंवा स्टीकर यासारख्या काही कुतुहलपूर्ण वस्तू गोळा करणे याचा समावेश होऊ शकतो.

चित्र ७.९

(ब) अक्रियाशील खेळ (Passive Play)

ज्या खेळात कृतीशील सहभाग नसतो त्याला अक्रियाशील खेळ म्हणतात. त्याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे :

- **संगीत ऐकणे (Listening to music)**

संगीत ऐकणे हे आनंद आणि मनोरंजनाचा स्रोत म्हणून लोकप्रिय आहे. बालके जशी मोठी होत जातात तशी हळूहळू या कृतीमध्ये वाढ झालेली दिसते.

चित्र ७.१०

- **वाचन (Reading)**

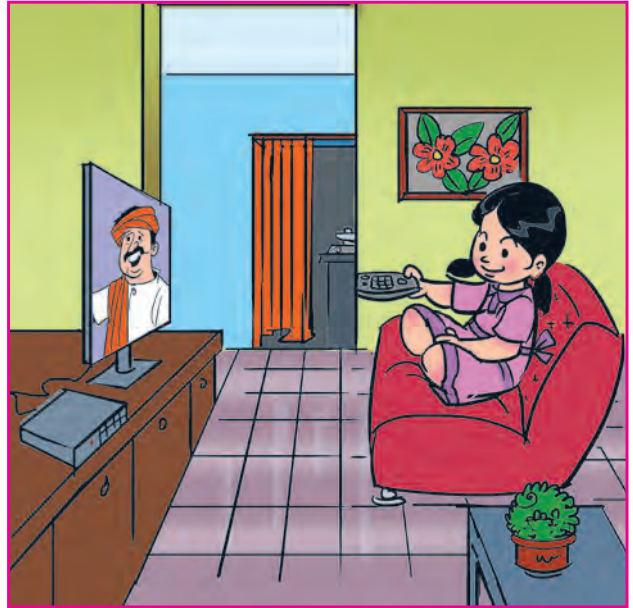
अक्रियाशील खेळाचा वाचन हा अजून एक प्रकार दिसून येतो. वाईट हवामान, खेळाला पुरेशी जागा नसणे किंवा खेळण्यास सवंगडी नसणे यासारखे घटक या कृतीत वेळ घालवण्यावर प्रभाव टाकतात.

चित्र ७.११

- **दूरदर्शन पाहणे किंवा रेडिओ ऐकणे (Watching television or listening to the radio)**

सध्याच्या काळात रेडिओ ऐकणे हे फार कमी झालेले दिसते. त्याऐवजी दूरदर्शन पाहण्यात वेळ घालवणे, व्हिडिओवर खेळ खेळणे किंवा इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे (electronic media) वापरणे हे करमणुकीचे स्रोत म्हणून जास्त लोकप्रिय झालेले दिसतात. बालक अक्रियाशील खेळाच्या या प्रकारात जास्तीत जास्त वेळ घालवत असलेले दिसून येतात.

चित्र ७.१२

७.४ खेळाची मूल्ये (Values of Play)

खेळ हे सराव, पुन्हा पुन्हा करणे आणि जगाला विस्तृतारित्या समजून घेण्याचे अतिशय उत्कृष्ट माध्यम आहे. थोडक्यात 'खेळण्यातून शिक्षण होते' आणि 'खेळणे म्हणजे शिकणे आहे.' खेळातून बालकांना बहुमूल्य आणि उच्च दर्जाचे शिकण्याचे विविध अनुभव मिळतात. जसे प्रयोग करणे, शोध घेणे, हाताचा कुशलतेने वापर करणे आणि त्यांच्या पंचेद्रियांचा वापर करून शोध घेणे. असे असले तरी पालकांच्या दृष्टीने खेळ म्हणजे निव्वळ वेळ घालवणे असते. त्यांना आपल्या बालकांनी तो वेळ अभ्यास किंवा इतर काहीतरी ठोस स्वरूपाचे कार्य करण्यात घालवावा असे वाटत असते.

कॅप्लन (Caplan १९७३) यांनी सांगितलेली खेळाची मूल्ये (Values of Play as given by Caplan 1973)

- खेळातून वाढीला चालना मिळते आणि शरीराचा तोल व समन्वय अधिक समृद्ध होतो.
- शारीरिक 'स्व'वर प्रभुत्व येण्यासाठी खेळामुळे संधी प्राप्त होते.

- खेळ जगण्यात चैतन्य निर्माण करते.
- खेळ ही ऐच्छिक कृती आहे आणि ती बालकांना निवड करण्याचे आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य देते.
- बालकाला प्रभुत्व मिळवता येईल असे काल्पनिक जग खेळामुळे निर्माण होते.
- प्रौढांची भूमिका शिकण्याचा खेळ हा एक मार्ग आहे.
- खेळामध्ये साहस हा एक घटक असतो.
- खेळ सामाजिक आंतरक्रिया आणि निर्भेळ आंतरव्यक्तीक कौशल्ये विकसित करण्यास प्रोत्साहित करते.
- खेळातून भाषा विकासाला मदत होते.
- खेळातून आवड आणि एकाग्रता विकसित होते.
- भावनांना मोकळीक मिळण्यासाठी आणि अभिव्यक्तीसाठी खेळ हा एक उत्तम मार्ग आहे.
- खेळाला उपचारात्मक मूल्य आहे. शरीराचा तोल सकारात्मक मार्गाने ठेवण्यासाठी खेळाची मदत होते.

तुम्हाला हे माहित आहे का?

समुपदेशनामध्ये प्ले थेरपी हा एक प्रकार आहे. यामध्ये बालकांना अभिव्यक्त होण्यास किंवा त्यांच्या भावना व्यक्त करण्यास खेळाच्या माध्यमातून मदत घेतली जाते.

कृती

लहानपणी कोणता मैदानी खेळ/कृती सगळ्यात तुमची आवडती होती ते आठवा. तुम्हाला आणि तुमच्या मित्रमैत्रिणींना सगळ्यात जास्त काय करायला आवडत होते? पूर्वशालेय बालकांना तुम्ही कोणती कृती करण्यास प्रोत्साहित कराल? का?

समग्र किंवा सर्वांगीण विकास म्हणजे काय? (What is holistic or all round development?)

ज्यावेळी बालके शारीरिकारित्या निरोगी, मानसिकारित्या तत्पर, मानसिकारित्या सुरक्षित, सामाजिकारित्या सक्षम, शिकण्यास योग्य, सांस्कृतिक जाणीव आणि सौंदर्यदृष्ट्या सर्जनशील होतात. त्यावेळी बालके समग्र /सर्वांगीण विकास साध्य करू शकतात.

ते मोठे होताना जबाबदार आणि उत्पादनक्षम प्रौढ व्यक्ती होऊ शकतात.

७.५ समग्र/सर्वांगीण विकासासाठी खेळाची साधने आणि साहित्य (Play material and equipment for Holistic Development)

आता आपण आपले लक्ष सर्वांगीण विकासाच्या विविध अंग/घटकाच्या विकासासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी कशाची निवड करू शकतो याकडे वेधूयात.

तालिका ७.१ सर्वांगीण विकासासाठी खेळसाहित्य व साधने
(Play material and equipment for Holistic Development)

विकासाचे क्षेत्र	खेळाचे साहित्य
शारीरिक विकास	जंगलजीम, घसरगुंडी, झोका, ओढणे आणि ढकलण्याची खेळणी, तीनचाकी सायकल, शिडी
स्थूल कारक विकास	तीन चाकी सायकल, दोरीवरच्या उड्या, चेंडू, वाळूतील खेळाची साधने
सूक्ष्म कारक विकास	पेग बोर्ड, कात्री, लेसिंग कार्ड, मोडतोड/जोडण्याची खेळणी, खडू, तेलकट खडू, रंग, मणी, मोती, लहान ठोकळे, सुतारकामाचे साहित्य.
भाषा विकास	चित्रांची पुस्तके, चित्रांची कार्ड्स, शब्दकोडी, माहितीची पुस्तके
बोधात्मक विकास	कोडी, खेळ आणि कृती
सर्जनात्मक आणि सौंदर्यदृष्टीचा विकास	रंग, माती, वाळू, पाण्याचे खेळ, संगीत आणि हालचाली, ठोकळे
सामाजिक-भावनात्मक विकास	अशी खेळणी जी गटात वाटून घेता येतील, साधे बोर्ड खेळ, विविध कृती, ठोकळे, डॉक्टरांचा सेट, विविध कपडे घालून तयार होणे, बाहुली घर

सर्वांगीण विकासासाठी खेळाला प्रोत्साहित करणे त्यासाठी उपयुक्त वातावरणाचे महत्त्व आणि असंख्य मूल्य आता आपल्याला समजले आहे. आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की असे अनेक घटक आहेत की जे बालकांच्या खेळाच्या स्वरूपावर प्रभाव टाकतात.

खेळाची जागा, विकासाला योग्य साहित्याबाबत पालकांची जागरूकता, कौटुंबिक रचना/कुटुंबाचा प्रकार, आर्थिक स्रोत आणि विविध खेळांचे योग्य साहित्याची उपलब्धता या काही घटकांचा यात समावेश होतो.

कृती

अशी कल्पना करा की तुम्ही एका खेळाच्या दुकानात आहात आणि लहान बालकासाठी तुम्हाला एखादी भेटवस्तू/खेळणे निवडायचे आहे. तुम्ही खेळाच्या योग्य साधनांची निवड कशी कराल?

७.६ खेळणी आणि खेळाच्या साधनांची निवड (Selection of toys and play material)

त्यासाठी अगदी सोपी तपाससूची दिली आहे जी तुम्हाला खेळाचे योग्य साधन/खेळणे ठरवतांना मदत करेल.

(१) खेळाचे साधन /खेळणे आकर्षक आणि रंगीत आहे का?

☐

(२) विकासास योग्य आहे का?

☐

(३) बालकांच्या क्षमता तपासण्यासाठी प्रेरणादायी करणारे आहे का?

☐

- (४) ही साधने बहुकार्यिक आहेत का?
- (५) ते दणकट आणि टिकाऊ आहे का?
- (६) त्याच्याबरोबर खेळणे सुरक्षित आहे का?
- (७) त्यासाठी जो रंग वापरला आहे तो बिनविषारी आहे का?
- (८) सुरक्षिततेच्या दृष्टीने खेळण्याच्या कडा गोलाकार आहेत का?
- (९) ते सर्वांगीण विकासाच्या विविध अंगांच्या विकासाला प्रोत्साहित करणारे आहे का?

☐
☐
☐
☐
☐
☐

वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे जर 'हो' असतील तर तुम्ही योग्य निवड केली आहे याबाबत खात्री बाळगा.

याबाबत विचार करा!

ही अतिशय चांगली कल्पना आहे की खेळणी घेतांना 'लिंगभावावर आधारित' घेण्याचे टाळावे. जसे गाड्या आणि सैनिक असणारी खेळणी मुलांकरता आणि बाहुली मुलींकरता.

तसेच खेळाची साधने आणि खेळणी ही नेहमीच महागाची आणि विकत आणण्याची गरज नाही. खेळांची लायब्ररी जिथून आपण खेळणी आणू शकतो आणि विविध प्रकारची खेळणी खेळू शकतो. हे सध्या खूप लोकप्रिय होत आहे. अशा प्रकारची लायब्ररी तुम्हाला उपलब्ध असणाऱ्या सोतातून तुम्ही सुरू करू शकता. ज्यामुळे तुमच्या बालकाला योग्य खेळाची साधने उपलब्ध होऊ शकतील.

कृती

प्रभावी खेळणी तयार करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर कोणती साधने उपलब्ध होऊ शकतात याची यादी करा. उदा. बाटलीची झाकणे, घरी तयार केलेली कापडी खेळणी, करवंट्या, अंड्यांची रिकामी खोकी अशा स्वरूपाच्या अजून साधनांचा विचार करा.

दर्पण

बांधकामाच्या ठिकाणी खेळणाऱ्या बालकांचे निरीक्षण करून ते खेळाची कोणती साधने वापरतात? किती वेळ खेळतात? एकमेकांबरोबर आंतरक्रिया करण्याचे स्वरूप काय आहे? त्यांची नोंद करा.

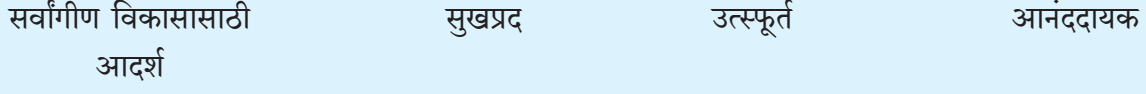
७.७ खेळाला प्रोत्साहन देण्यातील पालकांची भूमिका (Role of parents in encouraging play)

संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, जे लगेच प्रतिसाद देणारे पालक असतात ते बालकांना खेळाच्या दरम्यान मार्गदर्शन करतात आणि नवीन आव्हाने स्वीकारायला लावतात किंवा नवीन कल्पना देतात ते बालकांना त्यांच्या भावनिक समस्या हाताळण्यास, सामाजिक कौशल्य निर्माण करण्यास आणि विकसित करण्यास योग्य संधी देतात. पालकांनी नेहमी 'बालकाने

पुढाकार घेतलेली खेळण्याची कृती बालकेंद्रित आहे' याची खात्री करून घ्यावी. खूप जास्त लुडबुड करणे किंवा सतत बालकाच्या खेळात सूचना करणे यामुळे त्या खेळातील मजा आणि आनंद हिरावून घेतला जातो. खेळांचे सर्व फायदे माहित असूनही आजकाल पालक त्यांच्या पाल्यांना मुक्त व उत्स्फूर्त खेळासाठी पुरेसा वेळ देत नाहीत. धावपळीची जीवनशैली, बदलती कौटुंबिक रचना, शैक्षणिक कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करणे आणि बालकांच्या समृद्ध संगोपनाकडे लक्ष देणे अशा घटकांमुळे खेळासाठी वेळ मिळत नाही.

मुद्दयांची उजळणी करा.

खेळाचे महत्त्व

खेळाची गरज दर्शवणारे निर्देशक

- लवकर दमतात आणि चटकन निराश होतात.
- स्थूल स्नायूंचे वैकासिक टप्पे गाठू शकत नाही.
- अल्प अवधान कक्षा.
- शांत झोपू शकत नाही किंवा पुरेसा आहार घेत नाही.
- समन्वयात सुधारणा करण्याची गरज.
- सुस्तावलेले
- भावनांच्या नियमनामध्ये अडचण येणे.

खेळाची मूल्ये

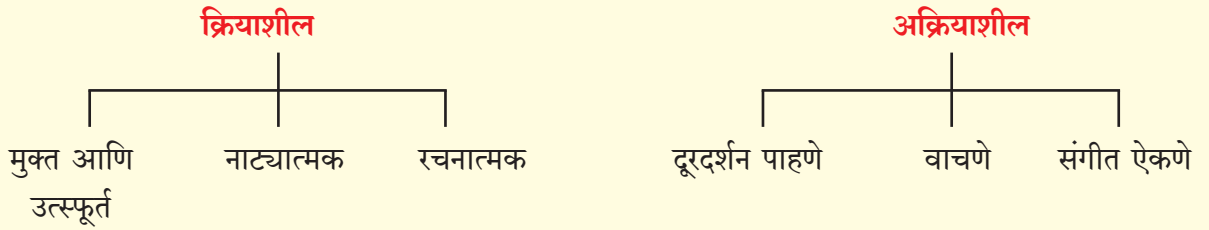
- वाढीला चालना
- स्वतःच्या शरीराच्या कार्यावर प्रभुत्व
- चैतन्य आणणे
- निवडीचे स्वातंत्र्य
- प्रौढ व्यक्तींची भूमिका शिकणे
- साहस हा एक घटक
- सामाजिक आंतरक्रिया
- भाषा विकास
- एकाग्रता
- उपचारात्मकता

मुद्द्यांची उजळणी करा.

खेळाच्या पायऱ्या

- (१) → अन्‌ऑक्युपाईड
- (२) → एकटे खेळणे
- (३) → 'प्रेक्षकांची' भूमिका बजावणे.
- (४) → समांतर
- (५) → संबंध जोडून
- (६) → सहकारात्मक

खेळाचे प्रकार

खेळण्यांच्या निवडीचे निकष

- सुरक्षित
- टिकाऊ
- आकर्षक
- रंगीत
- विकासास योग्य
- बहुकार्यिक
- प्रेरीत करणारे
- बिनविषारी रंग
- कडा गोलाकार

पालक/संगोपनकर्त्याची भूमिका

- प्रतिसाद देणारे
- गरजेप्रमाणे मार्गदर्शन
- आव्हाने पुरवणे
- बालकांच्या पुढाकाराने कृती सुरू करण्याची खात्री करणे.

शब्दसूची Glossary

बेबंद (Abandon) : अडथळ्यांचा आणि निर्बंधाचा पूर्णपणे अभाव

भाग (Chunk) : मोठा भाग

बाह्य (Extrinsic) : बाहेरून

सुस्तावलेला (Lethargic) : निष्क्रिय, मंद

हाताने कुशलतेने वापरणे (Manipulate) : विशिष्ट पद्धतीने हाताचा कौशल्यपूर्व वापर

मानसकारक (Psychomotor) : मानसिक कृतीतून घडलेली कारक कृती

उत्स्फूर्त (Spontaneous) : नैसर्गिक, अप्रेरित

उपचारात्मक (Therapeutic) : एखाद्याला आरामदायी वाटण्यासाठी मदत करणे, जखम भरून येण्याची प्रक्रिया

चैतन्यपूर्ण (Vitalizing) : जीवन देणे, ऊर्जा देणे

स्वाध्याय

प्र. १ योग्य शब्द निवडून रिकाम्या जागा भरा.

(१) खेळ हे वास्तव अध्ययनाचे इंजिन आहे असे
..... यांनी म्हटले आहे.

(अ) फ्रेड्रिक फ्रोबेल (ब) स्टुअर्ड ब्राऊन

(क) लेव्ह व्हायगॉटस्की

(२) सामाजिक खेळाच्या सहा पायऱ्या
यांनी सांगितल्या आहेत.

(अ) कॅथरीन गाव्हर् (ब) पार्टन

(क) स्केल्स आणि इतर

(३) ज्या कृतीत क्रियाशील सहभाग नसतो त्याला
..... खेळ म्हणतात.

(अ) मुक्त (ब) क्रियाशील

(क) अक्रियाशील

(४) पालकांनी नेहमी खेळण्याची कृती ही 'बालकाने
पुढाकार घेतलेली' आणि केंद्रित आहे
याची खात्री करून घ्यावी.

(अ) पालक (ब) स्व

(क) बालक

प्र. २ खाली दिलेल्या तालिकेमध्ये कंसात दिलेल्या साधनसाहित्याचे वर्गीकरण विकासाच्या अंगांनुसार करा.

(दोरीवरच्या उड्या, शब्दकोडी, कात्री, तीनचाकी सायकल, माहितीची पुस्तके, पेग बोर्ड, वाळूचे खेळ, तेलकट
खडू, चेंडू, चित्रांची पुस्तके)

स्थूल कारक	भाषा	सूक्ष्म कारक

प्र. ३ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

- (१) रचनात्मक खेळ
- (२) अक्रियाशील खेळ
- (३) खेळ

प्र. ४ खेळाची गरज दाखवणाऱ्या घटकांची यादी करा.

प्र. ५ बालकांमधील खेळाला प्रोत्साहन आणि उद्दीपन देण्यातील पालकांची भूमिका काय आहे?

प्र. ६ कॅप्लन यांनी सांगितलेली खेळाच्या मूल्याचे सविस्तर वर्णन करा.

प्र. ७ बालकांमधील खेळाचा अर्थ आणि महत्त्व थोडक्यात स्पष्ट करा.

प्र. ८ खालील उतारा वाचून खेळाची कोणती पायरी आहे ते वर्णनावरून ओळखा.

- (अ) कविता तिच्या शेजाऱ्यांकडे गेली असता तिथे सुजय आणि विजय ठोकळ्यांशी खेळत होते. तिने त्यांना दाराशीच उभे राहून 'काय करता असे विचारले?'
- (ब) नर्सरीतून घरी जाताना शाळेच्या बाहेर रस्त्याच्या कडेला वाळूचे ढीग होते त्यावर चढून बालके खाली उड्या मारत होती.
- (क) सविता आणि कुणाल दोघेही तीन चाकी सायकल चालवत फेऱ्या मारत होते
- (ड) ५ वर्षाची बालके ठोकळे गोळा करून खेळताना त्यांनी घर, गैरेज असे तयार करायचे ठरवले व त्याप्रमाणे कुणी काय करायचे याची चर्चा केली.
- (इ) मुक्त खेळाच्या वेळी काही बालके बाहुलीघरात खेळात मग्न झाली होती.

प्रकल्प / स्वयंअध्ययन

- बालके विविध परिस्थितीमध्ये खेळात आहेत त्याची चित्रे गोळा करा. उदा. बागेत, शाळेच्या मैदानावर, मनोरंजन केंद्र, शेजारी - तुम्ही खेळाची पायरी किंवा प्रकार ओळखता येतात का?
- तुमच्या स्वतःच्या चिकटवहीमध्ये खेळाच्या पायऱ्या आणि प्रकाराची चित्रे चिकटवा. तुमच्या संग्रहात वाढ करत राहा. तुम्ही त्याचे रेखाटन (ड्राईंग) करण्याचा पण प्रयत्न करू शकता.

